

מקלט חדש למגורשים

ממגורשים למנהיגים

העות'מאנים ויהודי ביזנטיון

כשכבשו העות'מאנים את ארצות הבלקן הם מצאו שם קהילות מאורגנות של יהודים. יהודים אלו נקראו **רוֹמְנִיּוֹטִים** – זאת מפני שחיו באימפריה הביזנטית שנקראה בפי הערבים: רוס. העות'מאנים נהגו בהם בסובלנות: תמורת תשלום מסים והודאה בנחיתות מעמדם לעומת המוסלמים*, הגנו העות'מאנים על חייהם ועל רכושם ואִפשרו להם לקיים את מצוות דתם. אין פלא אפוא שיהודי ביזנטיון שנרדפו על ידי שכניהם הנוצרים, קידמו בשמחה את פני העות'מאנים. במהלך המצור והלחימה על קונסטנטינופול נהרגו או ברחו רבים מתושבי העיר. אבל כשהסולטאן קבע שהעיר תיהפך לבירת הממלכה, הוא החליט ליישב אותה מחדש. הסולטאן העביר לעיר תושבים ממקומות שונים בממלכה, ביניהם גם יהודים רבים.

כל קבוצה של מתיישבים יהודים התארגנה סביב בית כנסת, ומתפללי כל בית כנסת נקראו **קהל**. כל קהל נשא את שם העיר או את שם הארץ שממנה הועברו היהודים לעיר הברה. לאחר יישובה מחדש של העיר נודע ליהודי העיר שאחיהם בספרד גורשו מבתיהם ומנחלותיהם (בשנת 1492).

מפה מצוירת של העיר איסטנבול משנת 1537.

העות'מאנים קולטים את המגורשים

בעקבות התרחבות האימפריה נזקקו הסולטאנים למומחים שיסייעו להם בפיתוח הממלכה ובגירוש הנוצרים ממאחזיהם באירופה. בין מגורשי ספרד ופורטוגל היו יהודים רבים שהתמחו במלאכות שטרם התפשטו במזרח, כמו ייצור מוצרי מתכת שהיו נחוצים להכנת כלי נשק, או טוויית חוטים וייצור אריגים שמהם תפרו מדים. ביניהם היו גם משכילים רבים שכיחנו בעבר פְּשָׁרִים, כיועצים כלכליים וכרופאים בחצרות השליטים של ספרד. הניסיון הרב שצברו בדיפלומטיה, במדע ובמסחר הבינלאומי עשוי היה לסייע לקידום האימפריה.

* על מעמד היהודים בראשית האסלאם, עיינו במדור לדור, כרך ב', עמ' 230.

1. השוו מפה זו עם המפה שבעמ' 8. מהם השינויים שהתחוללו בעיר?
2. אילו יתרונות גאוגרפיים יש לנמלי העיר? (היעזרו באטלס פיזי.)
3. מה, לדעתכם, יהיו הסחורות שיוטענו על האניות שעוגנות בנמל?

כשנודע לסולטאן באַזיד-ה-2 (1481-1512) שיהודים אלה גורשו מארצם, הוא אמר ליועציו: "המלך הספרדי נהג בטיפשות רבה כשגירש את היהודים מארצו. אנחנו ננהג בחכמה ונקלוט את היהודים. הם יביאו לנו תועלת מרובה ויעשירו את ארצנו". ביאזיד-ה-2 פרסם צו המתיר למגורשים להיכנס ולגור בארצו. הוא אף הזהיר את תושבי ארצו שלא "יהיה רשאי שום אחד ממושלי עיירותיו לדחוף את היהודים ולגרשם; רק כולם יקבלום בסבר פנים יפות, ואשר לא יעשה כן, אחת דתו למות". (א' קפשאלי, סדר אליהו זוטא, עמ' 218)

רבבות יהודים ובהם אנוסים רבים נענו להזמנת הסולטאן והיגרו לאימפריה העות'מאנית. בתחילה הגיעו רבים מן המגורשים לעיר הבירה, שנקראה בפיהם קושטא. שם לראשונה נפגשו עם היהודים הרומניוטים – היהודים שחיו במדינות שהיו בעבר תחת שלטון הביזנטים. לאחר מכן התיישבו המגורשים כמעט בכל ערי הממלכה בתורכיה, ביוון ובבלקן. לפרסום רב זכו קהילות המגורשים שהתיישבו בסלוניקי, באדריאנופול, בסופיה ובאיזמיר.

חלק ממגורשי ספרד התיישבו גם בארצות אחרות שכבשו העות'מאנים: בצפון אפריקה, במצרים, בסוריה ובארץ ישראל. שם הם פגשו את היהודים המוגרבים – המערביים* ואת היהודים המוסתערבים – יהודים ששפתם ואורחות חייהם דמו לאלו של שכניהם הערבים. בכל רחבי האימפריה נהנו המגורשים מהתנאים שהעות'מאנים העניקו ליהודים הרומניוטים. כך יכלו המגורשים להיקלט במהירות בממלכה החדשה.

* מוגרבים בערבית פירושו מערב. זהו כינוי לארצות צפון אפריקה שבמערב חים התיכון.

תנור להתכת ברזל (במרכז התמונה מאחור).
מאחד מפתחיו נוזל הברזל המותך. בחזית התמונה
(מימין ומשמאל) פועלים המקשטים את התותח
בעזרת פטיש ואיזמל. גלגל הדריכה (בשמאל
התמונה) מספק כוח למקדחות שמשפצות את
הלוע של קנה התותח. מהחלון (מימין לתנור)
רואים את ההרס הרב שגורם פגז של תותח.

1. אילו מקצועות לימוד חייבים לדעת כדי לייצר תותחים?
2. מהו, לדעתכם, השימוש שעושים במכשיר בעל שני הגלגלים והחבלים שבחזית התמונה משמאל?
3. מדוע העות'מאנים לא היו מצליחים לכבוש שטחים באירופה ללא תותחים? (היעזרו במראה הנשקף מהחלון שבתמונה).

כרונסותיהם של המגורשים

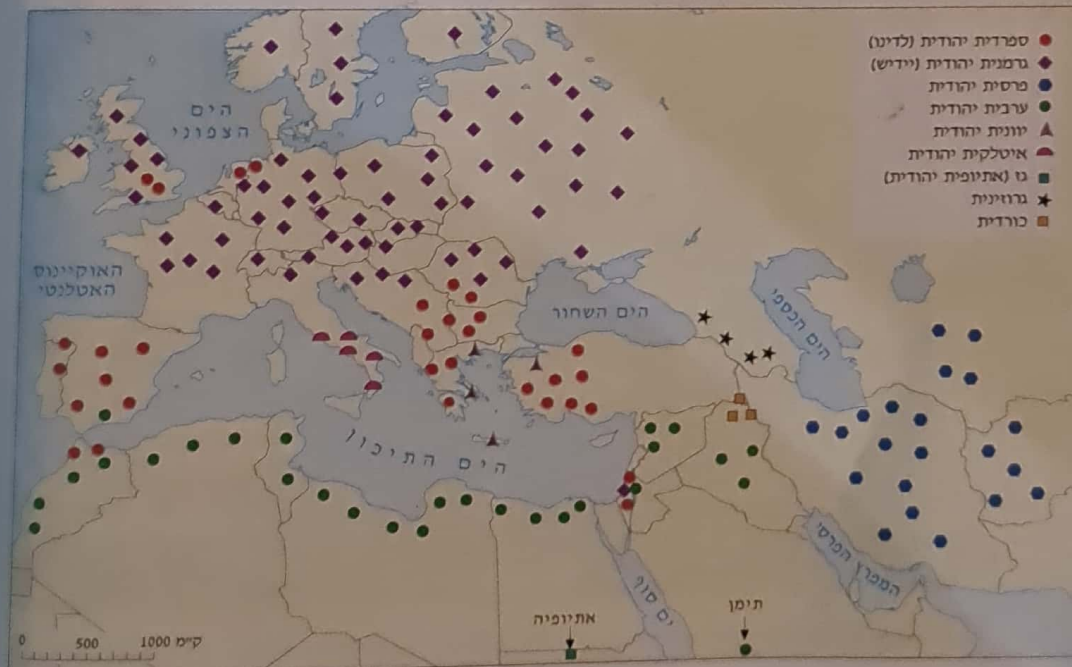
כבר בדור הראשון לאחר הגירוש נתמנו מגורשים לעמדות מפתח באימפריה. בין הבולטים שבהם היו רופאי החצר: ר' יוסף קמון ובנו ר' משה המון, שהיה רופאו האישי של הסולטאן סולימאן המפואר. יהודים רבים הופקדו על גביית מכסים ומסים או על ניהול העניינים הכספיים של הסולטאן והוזהרים. המפורסמים שבהם היו דונה גרציה וחתנה דון יוסף נשיא, שאף זכה בתואר דוכס ובשלטון על כמה איים בים האיגאי.

יהודים רבים היו אחראים לאספקת ציוד, מזון וכספים לצבא. אחרים השתלבו בתעשיית הבגדים, העורות והנשק. המגורשים גם פיתחו מקצועות חדשים שלא היו ידועים לעות'מאנים. כך למשל הוקם בקושטא בית דפוס שהיה הראשון בכל האימפריה.

יהודים עסקו גם במלאכות הקשורות בים: לדוגמה, יהודי סלוניקי התפרסמו כפועלי נמל וכסבלים מעולים. מאחר שרוב העובדים בנמל של סלוניקי היו יהודים, הנמל היה סגור בשבתות ובחגים. נוסף לכל אלה עסקו המגורשים במסחר. הסולטאן עודד את היהודים לעסוק במסחר, כי ידע שסוחרים אלה יעשירו את אוצרות ממלכתו ועל ידי כך גם יפגעו בעליזות הכלכלית של מדינות אירופה. ואכן, מגורשים רבים, ובמיוחד יהודי קושטא וסלוניקי, הרבו לסחור עם ארצות אירופה.

חדש ימינו כקדם

משהתבססו המגורשים על אדמת האימפריה, הם חשו בחסרונם של אלה שלא זכו כמוהם להגיע אל המנוחה ואל הנחלה. הם זכרו בכאב את הילדים שלא עמדו בטלטולי הדרך, את בני הזוג שנשבו או שמתו ואת ההורים והידידים שנותרו כאנוסים בארצם. הם גם התגעגעו לנופים

מפת השפות היהודיות

1. כתבו את שמות הארצות שבהן התפשט השימוש בלדינו. (היעזרו במפה מדינית באטלס.)
2. מה ניתן ללמוד מכך שהמילה "יהודית" חוזרת פעמים רבות במקרא המפה?

ולמנעמי החיים של ארצות מולדתם: להרים ולנהרות, לאקלים ולצמחייה, למאכלים ולריחות התבלינים, לניגוני התפילות ולשיעורי התורה. המגורשים המשיכו לדבר בשפת ה**לדינו**, השפה הספרדית שמילים וביטויים עבריים מעורבים בה, ולא אחת עלה מבתיהם קול זמרת ה**רומנסות** – שירי עם ספרדיים עתיקים, שהיהודים חיברו להם מילים חדשות ותכנים חדשים.

יותר ויותר חשו המגורשים מספרד ומפורטוגל כי הם רוצים להחיות את עברם המפואר. המגורשים התנגדו לשינוי מנהגיהם ואורחות חייהם: הם המשיכו להתפלל בנוסח התפילה שהביאו עמם מספרד והקימו להם מוסדות חינוך שבהם לימדו בדרכים ובשיטות המיוחדות להם. המגורשים הקימו קהלים נפרדים וקראו להם על שם הערים או על שם המחוזות שמהם גורשו: קהל קסטיליה, קהל סביליה או קהל אראגוניה. הם גם הביאו עמם את שיטת ההנהגה שהייתה קיימת בספרד: הם מינו מתוכם **אנשי מעמד – את הפרנסים, שקבעו את כללי הארגון של הקהל ואת יחסי הגומלין שבינו לבין הקהלים האחרים**. בראש כל קהל עמד חכם או מרביץ תורה, כמקובל בספרד.

מנהיגותם של יהודי ספרד

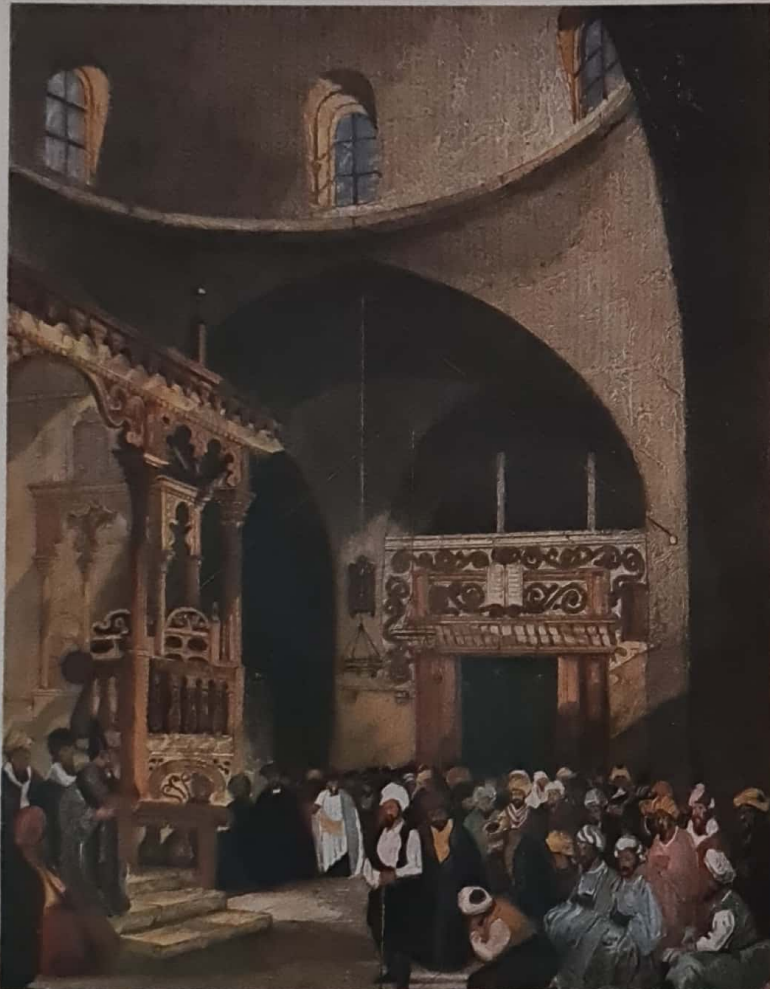
החכמים שעמדו בראש הקהלים הרומניוטים או המוסתערבים ניסו לשכנע את המגורשים לנהוג כמנהג המקום ולציית להוראותיהם ולפסקיהם. אך עד מהרה הסתבר למגורשים, כי ההוראות ופסקי ההלכה של חכמי הרומניוטים או המוסתערבים שונים מאלה של חכמי ספרד. חילוקי דעות צצו בתחומי חיים שונים: על מה להקפיד בשחיטת בהמה או עוף? באיזה נוסח להתפלל? האם לצרף אנוסים לשעבר כחברים שווים בתוך הקהל? כיצד לחלק את המס בין חברי הקהל? וכיוצא באלה.

גם מספר המגורשים שהתיישבו באימפריה העות'מאנית גדל בהתמדה, עד שהם היוו את הרוב המכריע של חברי הקהילה – **רוב מניין**. כשעלה מעמדם הכלכלי של המגורשים וכשגדולי התורה שיצאו משורותיהם בלטו ברוחב השכלתם ובעושר תורתם, הם הפכו גם ל**רוב בניין**, כלומר לאנשים החשובים ביותר בקהל או בקהילה. אז התהפכה הקערה על פיה, ואפילו בני המקום קיבלו על עצמם את פסקי ההלכה של המגורשים ואת המנהגים הספרדיים.

ר' שמואל דה מדינה (מהרשד"ם, נפטר ב-1594), מגדולי החכמים שקמו למגורשי ספרד בסלוניקי, קבע: "יש מצווה לתפוס במנהג ספרד שהוא מעולה משאר המנהגים, כי הם עיקר במלכות הזה". חכם אחר מהמגורשים כתב: "וידוע שהספרדים וחכמיהם בזה המלכות... הלוא הם רובא דמינכר

בית הכנסת האיסטנבולי בעיר העתיקה בירושלים – ציור משנת 1838.

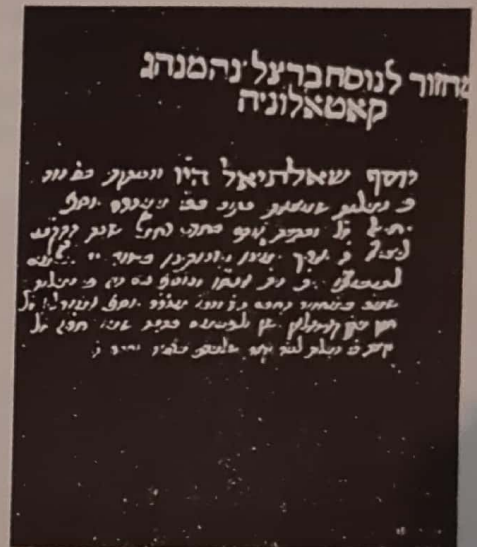
1. מה ההסבר לכך שבית הכנסת הירושלמי נקרא על שם העיר איסטנבול שבתורכיה?
2. כיצד ניתן לזהות שבית כנסת זה שייך לקהל ספרדי?

(רוב שניכר) בכמות ובאיכות, והיהודים יושבי הארץ... אינם בערכנו... ולמה נלך אחריהם לראות מה הינם נוהגים? (מתוך ספר שו"ת זרע אנשים על אבן העזר)
גירוש ספרד ופורטוגל ניתק יהודים אלה ממולדתם ומסביבתם התרבותית. אך כעבור שני דורות הוכרו ערכם ועושר תרבותם; הלכותיהם ומנהגיהם הפכו לחלק בלתי נפרד מאורחות חייהם של יהודי ארצות האסלאם. כבר באמצע המאה ה-16 כתב המהרש"ם: "וכמעט נהפך כל העולם לסדר תפילת ספרד... וכולם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד..."

כִּי כְּמִכְרֵי הַיָּמִים
יִזְכְּרוּ מִי
בְּכִדְשֵׁי הָאֵלֹהִים
שֶׁהָפִילָא
חֲבִלְשֵׁי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל
בְּחֶסֶד עִם
נִרְחֵם בְּעֵינֵי
נִרְחֵם בְּעֵינֵי
יִרְחֵם חֵלֶל
יִכְבְּדוּ מִלִּשְׁתִּי
אֱלֹהֵי אֲרֹם אֵלֵינוּ
מִבְּיָאֵנוּ
כֹּל יִשְׂרָאֵל
חֲבִלְשֵׁי עֲלֵיהֶם
בְּקִרְלֵי וְרִשְׁוֹ יִרְכֵּם
בְּאֵן עֵד
יִרְחֵם עַד יִשְׂרָאֵל
בְּקִרְלֵי
בְּחֶסֶד נִחְלָהוּ פִּכּוֹן
לְשִׁבְרֵהוּ
כִּי כְּמִכְרֵי הַיָּמִים
יִזְכְּרוּ מִי
בְּכִדְשֵׁי הָאֵלֹהִים
שֶׁהָפִילָא
חֲבִלְשֵׁי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל
בְּחֶסֶד עִם
נִרְחֵם בְּעֵינֵי
נִרְחֵם בְּעֵינֵי
יִרְחֵם חֵלֶל
יִכְבְּדוּ מִלִּשְׁתִּי
אֱלֹהֵי אֲרֹם אֵלֵינוּ
מִבְּיָאֵנוּ
כֹּל יִשְׂרָאֵל
חֲבִלְשֵׁי עֲלֵיהֶם
בְּקִרְלֵי וְרִשְׁוֹ יִרְכֵּם
בְּאֵן עֵד
יִרְחֵם עַד יִשְׂרָאֵל
בְּקִרְלֵי
בְּחֶסֶד נִחְלָהוּ פִּכּוֹן
לְשִׁבְרֵהוּ

קריאת תורה בבית הכנסת של קהילת קאפינא שבסין, רישום משנת 1723. שימו לב! ספר התורה לא מונח על השולחן כמנהג אשכנז, אלא ניצב עליו כמנהג ספרד.

עמוד של חומש שהודפס באיסטנבול בשנת 1547. ליד פסוקי התורה תרגום ביוונית ובספרדית (באותיות עבריות).

שער של מחזור, כתב יד משנת 1527. בנוסח זה התפללו יהודי סלוניקי.

1. על פי איזה נוסח התפללו יהודי סלוניקי?
2. אילו יהודים העדיפו לקרוא את התרגום ביוונית ואילו - בספרדית?
3. כיצד תסבירו את העובדה שיהודי סין אימצו את מנהגי ספרד ולא את מנהגי אשכנז?

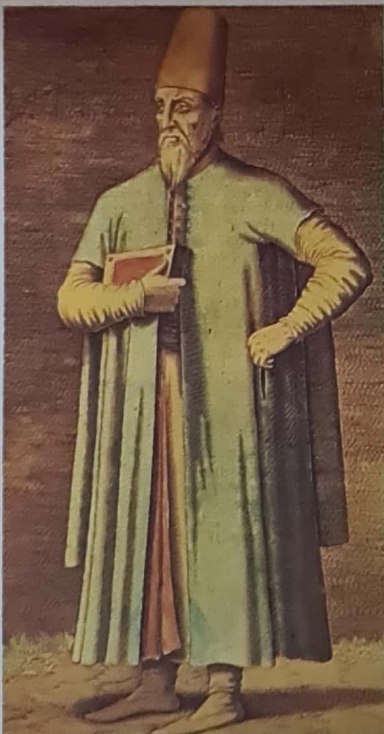
ובקיצור

בארצות הבלקן מצאו העות'מאנים קהילות מאורגנות של יהודים רומניוטים. כשהסולטאן ביאזיד ה-2 שמע על גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל, הוא התיר למגורשים להתגורר בממלכתו. רבבות יהודים, מגורשים ואנוסים, נענו להזמנתו והתיישבו בערים הגדולות של האימפריה. הסולטאן העניק להם זכויות ויחס סובלני, ביטחון וחופש דתי ופתח בפניהם ענפי כלכלה רבים. יהודים רבים אף קיבלו משרות בחצרו.

המגורשים נקלטו היטב בארץ החדשה, ומעמדם הכלכלי והחברתי עלה. אך הם התקשו לשכוח את עברם המפואר ואת מורשתם המכובדת ופעלו רבות כדי להחיות את תרבותם מן העבר. כשני דורות לאחר הגירוש הפכו המגורשים שנקלטו באימפריה לרוב מניין ולרוב בניין. עקב כך ההלכות והמנהגים הספרדיים הפכו לחלק בלתי נפרד מאורח חייהם של יהודי האימפריה ושל נחודי הארצות המוסלמיות שבשכנותה.

ועוד באותו עניין

רופאים בחצר הסולטאן

רופא יהודי - חיתוך עץ משנת 1568.

כשנודע לסולטאן ביאזיד ה-2 (1481-1512) כי בין המגורשים שנקלטו בארצו יש רופא מומחה ושמו ר' יוסף המון, הוא הזמין אותו לארמונו ומינה אותו לרופאו האישי וליועץ בכל ענייני הממלכה. כשמת ר' יוסף המון, עבר התפקיד לבנו, ר' משה המון, שהיה גם רופאו ויועצו של הסולטאן סולימאן המפואר (1520-1566). מעמדם של בני משפחת המון בחצר הסולטאן היה נכבד מאוד, והם ניצלו זאת כדי לעזור לאחיהם היהודים. למשל, ר' משה המון השיג מסולימאן המפואר **פירמאן** (צו מלכותי) שהגן על יהודי האימפריה מפני עלילות דם שהעלילו עליהם. בצו נכתבו הדברים הבאים:

... ברוב חסד העניק הסולטאן ליהודים פקודה נעלה שבה נאמר: אם [להבא] יתערב מישהו ויחרחר ריב בטענה שהיהודים היושבים בממלכתו השמורה הרגו, כאמור לעיל, מוסלם, אפו לחם בדמו ואכלוהו, אל ישבו בדין זה המושלים והשופטים [של מקום העלילה], אלא ישלחו [את] התובע, הנתבע והעדים - יהיו אשר יהיו - לחצרי הנעלה. [שם] ייערך משפט צדק בפני הוויזירים [השרים] המרוממים... פירמאן נעלה זה לא יוחלף ולא ישונה. וכל מי שישתדל לבטל [אותו] ולתקוף [את היהודים] ייחשב בעיני המלך הנצחי [האל] לפושע וחוטא וישמש מטרה לקללה ומקור לייסורים בעולם הזה ובעולם הבא...

(א' הד, "עלילות דם בתורכיה במאות הט"ו והט"ז", **ספונות**, ה', תשכ"א, עמ' ק"מ קמ"א)

1. אילו עלילות העלילו על היהודים שחיו בתורכיה?
2. הסולטאן מצווה לערוך את משפטי עלילות הדם בחצרו. כיצד יסייע הדבר לכך שהמשפטים יהיו משפטי צדק?